

Not: Bu makale basında yayınlanmıştır, kaynak ve aktarma için şunu yazın:
Zazaca Alfabe ve alfabetik sıralama. I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14
Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yay., ed. M. Varol, Bingöl 2012, 263-270.
Bu ise bir internet yayımıdır.

Zazaca Alfabe ve alfabetik sıralama

Dr. Zülfü Selcan

1. Zazaca Alfabe

Burada açıklanan alfabe, yazarın, Zaza Dili'nin diyalektolojik farklılığının, çeşitli bölgelerden derlenen dil kayıtlarına göre fonolojide incelenmiş olan bilimsel *Grammatik der Zaza-Sprache* [Zaza Dili'nin Grameri]'ne dayanıyor. Aynı zamanda T. L. Todd'un grameri de gözönüne alınıyor (*A Grammar of Dimli*).

Zaza Dili'nin iki ana lehçesi vardır: Kuzey Lehçesi (KL), Güney Lehçesi (GL). Her iki ana lehçe çeşitli şivelere ayrılır.

Bu alfabe bilimsel gramerlerin bir sonucu olup Kuzey ve Güney Lehçesinin ortak yazımının temelini oluşturmaktadır. Temel prensip şudur: Zaza Dili'nin fonolojik sistemine dayanan bir alfabe, yabancı dillerden taklit edilenlerden daha önceliklidir. Yabancı dillerden alınan bazı harfler Zaza Dili'nin fonolojik sistemine aykırı olduğundan, telafuzu ve yazılı kullanımı zorlaştırıyor.

Onun için önünüzdeki bu alfabe, Zaza Dili'nin fonolojik kurallarına, hem Kuzey Lehçesinde, hem de Güney Lehçesinde, uygundur.

Zaza Alfabeti, 8'i sesli ve 24'ü sessiz olan 32 temel harften ibarettir:

a, b, c, ç, (ç), d, e, ê, f, g, h, (h), ı, i, k, (k), l, m, n, o, p, (p), q, r, (r), s, ş, t, (t), u, ü, v, w, x, ẋ, y, z, ż

Bunlar şeklen iki gruba ayrılabilir: basit harfler, diakritik işaretli olan harfler. Bilimsel Zaza Alfabeti'nde bileşik harfler yoktur. 23 harf Türkçe'deki gibi telafuz edilir:

a, b, d, e, f, g, h, ı, i, k, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, u, ü, v, ẋ, y, z, ż

Geriye kalan harfler telafuz ve kullanım bakımından aşağıda açıklanacaktır.

Açıklama:

Zazacanın bilimsel alfabeti ile taklit alfabetler ayırılmazdır.

Bilimsel gramerin alfabeti:	<i>ṗ</i>	<i>ṫ</i>	<i>k̇</i>	<i>ż</i>	<i>ẋ</i>	<i>ṙ</i>	<i>ü</i>	<i>ı</i>	<i>i</i>
Taklit alfabetlerin yanlışları									
İngilizceden taklit:	<i>ph</i>	<i>th</i>	<i>kh</i>	<i>(zh)</i>	<i>(gh)</i>	-	-	-	-
Türkçeden taklit:	-	-	-	<i>j</i>	<i>ğ</i>	-	-	-	-
Kürtçeden (Kurmanca) taklit:	-	-	-	-	-	<i>rr</i>	-	<i>i</i>	<i>î</i>

Zazacada konuşulan *ṗ*, *ṫ*, *k̇*, *ẋ*, *ü* Kürtçe alfabede yanlış yazılıyor. Misal:

ṗel yerine *ṗel*, *ṫol* yerine *tol*, *k̇al* yerine *kal*,

ẋa yerine *axa*, *ṡare* yerine *sarre*, *lüye* yerine *luye* ... gibi.

1. **c** *c* aynı yazılır, fakat KL ve GL'nde farklı telafuz edilir: KL [dz, dʒ], GL [dʒ]. KL'nde *c* kalın seslerden önce (*a, e, ɪ, o, u*) [dz-] olarak telafuz edilir, buna karşı ince seslerden evvel (*ê, i, ü*) ise [dʒ] olarak konuşulur. Fakat GL'nde tüm seslilerden önce [dʒ] olarak telafuz edilir.

	KL	GL	
ca	[dʒa]	[dʒa]	yer
cew	[dʒew]	[dʒew]	arpa
cıl	[dʒil]	[dʒil]	yatak
cor	[dʒor]	[dʒor]	yukarı
cuşe	[dʒu'r:ɛ]	[dʒu'r:ɛ]	cura

2. **ç** *ç* aynı yazılır, fakat KL ve GL'nde değişik telafuz edilir: KL [ts, tʃ], GL [tʃ]. KL'nde *ç* kalın harflerden önce (*a, e, ɪ, o, u*) [ts-] olarak konuşulur, buna karşı ince seslerden önce (*ê, i, ü*) [tʃ] olarak telafuz edilir.

Fakat GL'nde tüm seslilerden önce [tʃ] olarak konuşulur.

	KL	GL	
çay	[tsaj]	[tʃaj]	çay
çerme	[tser'mɛ]	[tʃer'mɛ]	deri
çewres	[tsew'res]	[tʃew'res]	kırk
çım	[tsim]	[tʃim]	göz

3. **k, p, t** ile **ķ, ǫ, ʈ** *k, p, t* harf grubu Zaza Dili'nde ortaktır. Misal: *kar* 'iş', *par* 'geçen yıl', *tari* 'karanlık'. *ķ, ǫ, ʈ* grubu sadece KL'nde vardır, bunların GL'ndeki karşılığı *k, p, t* dir.

Misal:

	KL	GL	
ķal	[k'al]	[kal]	yaşlı
ķul	[k'ul]	([kul])	yara
ķan	[k'an]	[ka'han]	eski
ǫıt	[p'it]	[pit]	bebek
ǫın	[p'in]	([tin])	burundan konuşan
ʈol	[t'oʈ]	([taʈ])	(<i>badem</i>) acı
ʈole	[t'o'ʈɛ]	([pur])	kabuk
ʈılsım	[t'it'sim]	[tili'sim]	sır

ķ, ǫ, ʈ, sonuna *h* gelmeden ani şekilde telafuz edilirler. Buradaki alt ve üst noktalama, doğru telafuzu belirtmeye yarıyor. Bunlar GL'nde noktasız olarak kullanılır.

KL'nde bulunan eyektiv fonem varyantlarını, [k', p', t'], *kh, ph, th* şeklinde bileşik harflerle yazmak üç sebepten dolayı yalııştır:

- Bir fonemi bir harf yerine iki harfle yazmak, telafuzu karıştırır ve yazmada fazlalıktır.
- *h* harfi, *k, p, t* den sonra *h*'nin de ayrıca telafuz edilmesi intibasını gerektiriyor. Fakat durum tam tersinedir.
- *kh, ph, th* alfabetik sıralamada *k, p, t* sırasının sonuna aktarılarak yalnız sıralanıyor.

Buna karşı noktalı harflerde alfabetik sıralama doğru yapılmaktadır. *ķ, ǫ, ʈ* noktalı harfleri *k, p, t* sırasında kalıyor.

4. **r, ř** Zaza Dili'nde *r* ile *ř* ayırđedilir. *r*'nin uzatılan telafuzu *ř*'dir. Mesela KL'nde aşığıdaki ifadenin yazımında *r* ile *ř*'yi, anlamının karışmaması için, dikkatle birbirinden ayırmak gerekir.

Kelime başı: Kelime başında düzenli olarak *r* yazılmalıdır: *rast* 'doğru', *rew* 'erken', *ri* 'yüz, çehre', *ro* 'ruh', *rakerdene* 'açmak', *rokerdene* 'dökmek'.

Kelime ortası ve sonu: Şayet iki kelime, ortasında ve sonunda bir kısa ve bir uzun *r* içeriyor ve benzer telafuz ediliyorsa, fakat değişik anlamı varsa, bunların ayırđedilmesi, yani *r* ve *ř* ile yazılması gerekir.

Misal:

<i>sarê ma</i>	bizim insanlarımız	<i>sar m</i>
<i>sarê ma</i>	bizim başlarımız	<i>sarê m</i>
<i>Sirê mao.</i>	Sıra bizimdir.	<i>sire m</i>
<i>Sirê mao.</i>	Bizim sırimızdır.	<i>sir m</i>
<i>serê ma</i>	üstümüz	<i>ser m</i>
<i>serê ma</i>	yıllarımız	<i>serê f</i>
<i>U boro.</i>	O sarışındır.	<i>bor</i>
<i>U boŕo.</i>	O ekili değildir.	<i>boŕ</i>
<i>eve na tore</i>	bu şekilde	<i>tore m</i>
<i>eve na toŕe</i>	bu ağ ile	<i>toŕe f</i>
<i>Na hera.</i>	Bu eşektir.	<i>here f</i>
<i>Na heŕa.</i>	Bu topraktır.	<i>heŕe f</i>

Uzun *r* yi *rr* ile yazmak iki sebepten dolayı yalmıştır: Birincisi, Zaza Dili'nin fonolojisi dikkate alınmadan yabancı dilden taklit edilmesi, ikincisi alfabetik sıralamayı bozmasıdır.

5. **s, ŝ** KL'nde *s* kalın seslerin önünde bulunur (*a, e, ı, o, u*). Misal: *sarê* 'baş', *ser* 'üst', *sire* 'sıra', *sur* 'kırmızı'. Buna karşı *ŝ* ise ince seslerden öncedir (*i, ê, ü*). Misal: *ŝêr* 'aslan', *ŝirên* 'tatlı', *şütene* 'yıkamak'.

Birçok kelimenin başında, ortasında ve sonunda KL'ndeki *s*'nin karşılığı GL'nde *ŝ*'dir:

KL	GL	
sar	şar	insanlar
seker	şeker	şeker
sıma	şıma	siz
vêsan	vêŝan	aç
têsan	têŝan	susuz
gos	goŝ	kulak
hes	heş	ay
vas	vaş	ot

6. **z, ž** Bir kısım kelime KL'ndeki *z* GL'nde *ž* olarak telafuz edilir. *ž*'nin kullanımı ile kelimenin kökünün aynı kalmasına yarıyor ve böylece gramatik bağların görünmesini kolaylaştırıyor.

KL	GL	
zil	žil	zil
zê	zey	gibi
zêde	zeyde	fazla
zû, zu	žu, zu; zew, žew	bir

Türkçeden alınıp Zazaca'nın yazımında kullanılan *j* [ʒ] Zaza Dili'nin fonolojik düzenine aykırıdır, çünkü kelime kökünü değiştiriyor. Buna karşı *ž* kullanılıncaya, kelimenin kökü aynı kalıyor. Misal:

z - ž		z - j		
KL	GL	KL	GL	
laz	laž	laz	laj	oğul
laži	lazi	laji	lazi	oğullar
roze	rož	roze	roj	gün
roži	rož	roji	roj	günler
bize	bız	bize	bız	keçi
bızı	bızı	biji	bızı	keçiler
zil	zil	jil	zil	filiz
zêde	zêde	jêde	zêde	fazla

Birinci sütuna bakılınca, kelime kökünün, KL ve GL'nde benzer harf çifti *z-z* ile açık farkedildiği ve değişmediği görülür. Buna karşı ikinci sütunda ise kelimenin kökü birbirine benzemeyen *z-j* harfleri yüzünden değişiyor. Misal: *jil* : *zil*, *jêde* : *zêde*, ... vs.
Bu misallerden çıkan sonuca göre, *j*'nin kullanımı Zaza Dili'nin yazımı için sorunlu ve dolayısıyla uygun değildir.

7. **x, x̂** *x, x̂* harfleri Zaza Dili'nde ortak olarak [x] ve [ɣ] diye telafuz edilirler. [x] ile [ɣ] nin ses benzerliği burada harf benzerliğine yansıyor: *x, x̂*.

Misal: *xal* 'dayı', *axu* 'zehir', *xax̂* 'organ (vücut)'.

ğ'nin kullanımı burada *ses ve harf benzerliği prensibine* ters düşmekte: *x* : *ğ*. Onun için Zaza Dili'nin yazımında *ğ* yi kullanma sistematik sebepten dolayı yalınıştır.

8. **h, ĥ** Bazı kelimelerde KL'nin *h*'si GL'nde farklı telafuz edilip *ĥ* olarak yazılmaktadır. Buna özellikle Siverek und Çermik'te rastlanılır (bk. Todd).

KL	GL	
hes	heş	ayı
helal	helal	helal
heram	heram	haram
heşt	heşt	sekiz
hêf	heyf	öç
heywan	heywan	hayvan

Alt noktalı *ĥ*'de de kelimenin kökü aynı kalıyor. Aslında noktalı *h*'den vazgeçilebilir. *ĥ* yerine noktasız *h* kullanılınca ne telafuzda, ne de yazımda bir sorun çıkmaz.

9. **e, ê** Zaza Dili'nde *e* [ɛ] ile *ê* [e] arasında ayırıldı. Misal:

<i>cinike</i>	kadın
<i>cinikê</i>	bir kadın
<i>saêre</i>	baş
<i>saêre mı</i>	başım
<i>zeêre</i>	karın
<i>zeêre mı</i>	karnım

10. **u** Bu harf ortaklaşa kullanılır. Misal:

KL	GL	
muye	mu	kıl
gule	guli	gül
suke	suk	şehir
sur	sur	kırmızı

Bazıları kısa *u*'nun yanında ayrıca bir *û* kullanmaktadır. Burada şunu belirtmek gerekir: Zaza Dili'nin fonolojisinde seslilerde uzun-kısa ayırdetmesi yoktur. Zazaca'da düzenli olarak sadece kısa sesliler bulunur. Yalnız olarak kullanılan *û* yabancı dillerin bir taklididir ve Zazaca ses sistemine uygun değildir.

Zaza Dili'nin Alfabeti	
A a	adır, astare, asmên, azna, bira
B b	bar, bari, berz, bın, bi..., bostan, buri
C c	ca, cemed, cil, cor, cuşe, vilence penc, sinc cêr, ciran, cütene penci, sinci
Ç ç	ça, çay, çerme, çım, çogane, çor, xonça, pırç, rêçe, qurç çê, çêver, çi, çite, çü rêçi, qurçi
Ç ç	çem, çeke, çik, çiraene
D d	dare, dere, dende, dendike, hurdi, hard, kud, kod
E e	ewro, meşe, berdene, bare, asme cinike, çêneke, guke
Ê ê	dês, dên, kemere, germ, dısmê(n), asmê(n) cinikê, çênêkê, gukê
F f	famila, fek, fiştan, kafe, kufe, kef, çêf, lif
G g	ga, game, goze, guk, gegane, legane, hayig, leng, xag
H h	helal, heram, hes, hêrs, hak, hard, hewr, herey, hêni, hira, husk
Ĥ ĥ	ĥelal, ĥeram, ĥeş, ĥêrs
I i	pır, pırnike, senik, sıkıtene
İ i	ita, isot, işlıge, iştiri, heli, teli, tari, kardi
K k	kam, kar, kay, kardi, kerge, kılm, koli, sakil, suke, koke, pak
Ķ ķ	ķalık, ķal, ķoçıke, ķan, ķul
L l	la, lew, lıngel, lule, sale, sole, sulile, pil, pol, pul
M m	mae, manga, merge, mir, simer, vame, bom, xam
N n	name, nerm, nê, nêzdi, nisan, sane, non, bon
O o	ostine, orozi, ostor, osin, ordege, kor, por, do, ko
P p	pak, pey, pırnike, gepe, dilapa, lope, tope, sop, çip
Ĥ ĥ	ĥın, ĥıt, ĥız, ĥızange, ĥon, ĥonc
Q q	qese, qey, qeyde, qır, qor, beqe, haqe, haq
R r	tore, gore, pere, zur, rast, rae, rew, ri, ron, rut, ara, vırare, bar, dar
Ř ř	toşe, goşe, peşe, zuş, bış, kış, zış, sış, keşe, saşe, seşe
S s	se, senik, sipê, sur, sist, tose, sar, seker, vêsan, têsan, hes, vas
Ş ş	şêne, şêr, şındor, şıye, şütene, şüane şar, şeker, vêşan, têşan, heş, vaş
T t	tari, teli, teng, ters, têl, torge, vatene, hit, pêt
Ṭ ṭ	ṭol, ṭolıke, ṭolde, ṭole, ṭon, ṭüye
U u	uşire, uskıra, uza, buri, bulxur, puxır, axu
Ü ü	düri, dürvın, lüye, tüye, şütene, parşüye, berşü, dü
V v	va, veng, verg, veyve, velg, sova, sovın, dêv, hev
W w	wae, waştiye, wair, wele, dewe, sewe, cew, lew
X x	xal, xalcınıye, xam, xelê, xone, paxır, toxım, waxt, ax, kax
Ẃ ẃ	xelet, xeriv, xezal, xezev, axa, axu, boxe, bax, çax, xax
Y y	ya, yaraniye, yene, yemis, tüye, muriye, huy, pey
Z z	zar, zerd, zof, zor, zu, zur, zuze, kuze, kuz, zu, laz ds, torzin sv, vizêr sv
Ẓ ẓ	zêde, zil, ziare, zûa, zûane, zû, laz sv, torzên ds, vizêri ds

2. Zaza Dili'nde alfabetik sıralama

Bir dilin yazılı kullanımında alfabetik sıralama genel olarak alfabe sırasına göre yapılır. Burada izah edilen alfabetik sıralama, Zaza Dili'nin fonolojik sisteminden çıkarılan bir sonuç olup, *sözlük*, *kelime listesi* ve *alfabetik düzenlemenin* hazırlanması için bir temel teşkil ediyor. Zazaca ile Türkçe arasındaki fonolojik farklılıklar yüzünden Zaza Dili'nin Türkçe'ye göre sıralanması sorunludur ve dolayısıyla uygun değildir.

Sıralama, yukarıda bulunan Zaza Alfabeti'nin harf sırasına göre yapılır. Burada *x* ile *ḫ* harfleri birbirinden ayrı olarak sıralanır. Şu sekiz harf çifti beraber olarak sıralanır: *ç/ḫ*, *h/h*, *k/k*, *p/p*, *t/t*, *r/r*, *s/s*, *z/z*.

Kısaltmalar: *m* (eril, maskulin), *f* (dişil, feminin), *n* (nötr)

ç, ḫ *ḫ* sıralamada *ç* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *ḫeke*, *ḫem*, *ḫik*.

ḫekḫeku <i>f</i>	ḫekirge
ḫeke <i>f</i>	silah
ḫeket <i>m</i>	ceket
ḫem <i>m</i>	nehir
ḫenik <i>m</i>	ḫene
ḫi <i>m</i>	eşya, mal
ḫik <i>m</i>	kıvılcım
ḫile <i>f</i>	kil

h, ḫ *ḫ* sıralamada *h* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *ḫelal*, *ḫerf*.

hefte (ḫeḫte) <i>m</i>	hafta
ḫelal (helal)	helal
her <i>m</i>	eşek
heram (ḫeram)	haram
ḫerf (herfe) <i>f</i>	harf

k, ḫ *ḫ* sıralamada *k* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *ḫalık*, *ḫan*.

kaleke <i>f</i>	yan (<i>vücut</i>)
ḫalık <i>m</i>	dede
kam	kim
ḫan	eski
kar <i>m</i>	iş

p, ḫ *ḫ* sıralamada *p* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *pıdi*, *pın*, *pın*.

par	geçen yıl
pêro	hepsi
pıdi <i>m</i>	diş eti
pır	dolu
pın	burundan
	konuşan
pil	büyük
pol <i>m</i>	yama
pın	yassı
potene	pişirmek

t, t̄ *t* sıralamada *t* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *tol, tolde, tom, ton*.

tire <i>f</i>	oklava, mil
tol (tal)	boş
tolde <i>m</i>	görünmeyen yer
toli	tavlı
tom (tam)	tat
tomete <i>f</i>	töhmet
ton <i>m</i>	ton
ton <i>m</i>	ilik

r, r̄ *r* sıralamada *r* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *sare, ser, sere*.

bor	sarışın
bor̄	ekili olmayan
here <i>f</i>	dişi eşek
here <i>f</i>	toprak
sar	el, alem
sare <i>m</i>	baş
ser	üst
sefe <i>f</i>	yıl
sero	üstte
sır <i>m</i>	sır
sire <i>m</i>	sıra
tore <i>m</i>	şekil
tofe <i>f</i>	ağ

s, ş *ş* sıralamada *s* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *şem, şên, şêr, şıma, şirên, şıye, şüane, ...* vs.

sami (şami) <i>f</i>	akşam yemeği
sanıke (şanıke) <i>f</i>	masal
sar (şar) <i>m</i>	el, alem
seker (şeker) <i>m</i>	şeker
seme (şeme)	cumartesi
senık (şenık)	az
sewe (şewe) <i>f</i>	gece
şem (sêm) <i>m</i>	gümüş
şên (sên)	şen
şêr (sêr) <i>m</i>	aslan
şıma (şıma)	siz
sımşêr (şımşêr) <i>m</i>	kılıç
sıt (şıt) <i>m</i>	süt
şıma <i>f</i>	sima
şirên (sirên)	tatlı
şıye (siye) <i>f</i>	gölge
suse <i>m</i>	şişe
sur	kırmızı
sulile <i>f</i>	yaban üzümü
soe <i>f</i>	elma
suzi <i>m</i>	sızı
şüane <i>m</i>	çoban
şüye (süye) <i>f</i>	dağ sırtı
şütene (sütene)	yıkamak
asme (aşme) <i>f</i>	ay (<i>Astr.</i>)
husk (huşk)	kuru

isot (işot) <i>m</i>	biber
meste (meşte)	yarın
tek, zêde	tekil, çoğul
dês <i>m</i>	duvar
dêři	duvarlar
gos (goş) <i>m</i>	kulak
goşi	kulaklar
hes (heş) <i>m</i>	ayı
heşi	ayılar
kas (kaş) <i>m</i>	yamaç
kaşi	yamaçlar
vas (vaş) <i>m</i>	ot
vaşi	otlar
wes (weş) (<i>m</i>)	sağ, hoş
weşi	sağlar

z, z z sıralamada z gibi işlenerek sıralanır. Misal: zên, zil, zü, bozi, tizi, sozi, suzi, gozi, rozi, lazi, ... vs.

zên (zên) <i>m</i>	at semeri
zil (zil) <i>m</i>	filiz
zü (zu, zew)	bir
bozi (bozi, bazi) <i>m</i>	kol
hengazi (hengazi) <i>f</i>	karasaban
tizi (tizi) <i>f</i>	güneş
sozi (sozi) <i>f</i>	ekmek sacı
suzi (suzi)	sızı
tek, zêde	tekil, çoğul
goze <i>f</i>	ceviz
gozi	cevizler
roze <i>f</i>	gün
rozi	günler
laz (laz) <i>m</i>	oğul
laži	oğullar
lez (lez) <i>m</i>	mücadele
leži	mücadeleler
şiz <i>m</i>	kazık
şizi	kazıklar
kuz <i>m</i>	testi
kuzi	testiler

İlk ilan: Berlin, 05.11.2011
Genişletme: Mamekiye, 21.10.2018